

BARBARA FILARSKA

TYPICZNE PRZEDSTAWIENIA EUCHARYSTII W IKONOGRAFII IV WIEKU

Zakres pojęcia „typ” w interpretacji ikonografii wczesnochrześcijańskiej ciągle jeszcze nie jest ściśle ustalony. Stosujemy wymiennie co najmniej trzy terminy: „typ”, „alegoria” i „figura”¹. Przy interpretacji Pisma św. egzegezą typologiczną określa się zasadniczo taką metodę interpretowania, która w Starym Testamencie, w jego postaciach, rytuałach i wydarzeniach widzi profetyczną zapowiedź rzeczywistości nowotestamentowej. Pozostaje ciągle jeszcze otwarty problem zastosowania tej metody do interpretacji scen i motywów występujących w sztuce wczesnochrześcijańskiej.

Antyk, zwłaszcza od okresu hellenistycznego, posługiwał się w literaturze i w sztuce alegorią, tzn. takimi motywami i obrazami, które oprócz swego dosłownego znaczenia miały jeszcze znaczenie inne odnoszące się do pojęć ogólnych i idei abstrakcyjnych. Na przykład przedstawienie kobiety z wagą było alegorią sprawiedliwości. Część takich alegorycznych motywów przejęła sztuka chrześcijańska, powstająca od początków III wieku. Są nimi, z motywów będących przedmiotem rozważań, winne grono i chleb. Jako alegorie mają tradycje sięgające głęboko w starożytność pogańską. W egzegezie biblijnej są figurami „corporis et sanguinis Domini”. W sztuce chrześcijańskiej jest też dużo przedstawień alegorycznych pozostających poza interpretacją typologiczną. Chrystus Pan z zasady mówił o rzeczywistości nadprzyrodzonej w przypowieściach, i takie przedstawienia, jak pasterz, owca czy ryba stały się tym samym nośnikami treści transcendentnych.

Ikonoografia Eucharystii powstawała, co jest oczywiste, znacznie wolniej niż teologia Eucharystii, a nawet odnośnie do teologii patrologdy stwierdzają, że starożytność chrześcijańska nie przekazała nam osobnego traktatu o Eucha-

¹ Św. Paweł używał obocznie terminów „typ” i „alegoria”. Doświadczenia Izraelitów na pustyni miały być dla Koryntian przykładami (typoi), aby nie pożądali złego jak tamci (1 Kor 10, 6); Adama określa Paweł jako typ Chrystusa (Rz 5, 14). Natomiast w opowiadaniu o dwu żonach Abrahama, które wyobrażają dwa przymierza, pisze, że wydarzenia te „mają sens alegoryczny”. Także dla Ojców alegoria i typ są często synonimami, np.: Augustyn. *Contra Faustum* ks. II; por. H. de Lubac. *Typologie et allégorisme*. RSR 34: 1947 s. 180–226.

rystii². Faktem jest, że w sztuce wczesnochrześcijańskiej — co najmniej do połowy V wieku — nie znajdujemy bezpośredniego przedstawienia Bezkrwawej Ofiary. Nasuwa się natomiast następujące spostrzeżenie: w miarę rozwoju doktryny teologicznej widoczne jest w ikonografii wczesnochrześcijańskiej formowanie się w obrębie egzegezy alegorycznej odrębnej, wyraźnie chrześcijańskiej egzegezy typologicznej³. W jej repertuarze, obok jednoznacznie określonych postaci biblijnych, wprowadzone są te motywy i przedstawienia alegoryczne, które ilustrują literackie typy biblijne, tzn. starotestamentowe zapowiedzi nowotestamentowej rzeczywistości. One to — niezależnie od swojej antycznej, pogańskiej genezy — są w malarstwie katakumbowym i na reliefach sarkofagów nośnikami określonych treści chrześcijańskich.

Pierwsze zasady egzegezy typologicznej sformułował Ireneusz z Lyonu broniąc jedności objawienia przed gnostykami, którzy odcinali chrześcijaństwo od jego korzeni starotestamentowych. Ukazuje on, jak Bóg przygotowywał świat na przyjście Chrystusa „per ea, quae erant secunda ad prima vocans, haec est per typica ad vera [...] per terrena ad caelestia” (*Adv. haer.* 14,3). Za teoretyka egzegezy typologicznej uważany jest, w pierwszej mierze, Hilary z Poitiers, w którego pismach wyraźnie widać trud szukania adekwatnych zestawień⁴.

Zestawienie typicznych przedstawień Eucharystii (określonych przez autora w indeksie jako figury) znalazłam w pracy hiszpańskiego patrologa J. Solano⁵. Wymienia on następujące przedstawienia omawiane w tym znaczeniu przez Ojców Kościoła żyjących w III i IV wieku: ofiara Abła, ofiara Melchizedeka, ofiara Izaaka, baranek paschalny, manna, chleb praśny, winne grono. Dwa z tych przedstawień: Melchizedek i baranek, pojawiają się w ikonografii dopiero w V wieku, pozostałe są reprezentowane już w IV wieku, przy czym

² Bp R. Andrzejewski. *Zbawczy realizm Eucharystii w nauce Ojców Kościoła*. AK 447: 1983 s. 179.

³ Z różnych znaczeń greckiego słowa „typos” Nowy Testament stosuje głównie znaczenie wzór lub przykład. Dla zrozumienia genezy jego znaczenia ważne wydają się najdawniejsze sposoby tłumaczenia „typos” i „antypos”: uderzenie i skutek uderzenia, czyli odcisk oraz model-archetyp i jego powielenie.

⁴ P. Brisson. *Traité des mistères*. Sch 19: 1947. We wstępie Brisson omawia sposoby interpretowania stosowane przez Hilarego. Tam, gdzie zestawienie wydarzeń ze Starego i Nowego Testamentu ma miejsce w Piśmie świętym (jak Ef 5, 31–32, gdzie łączność Adama i Ewy jest typem związku Chrystusa i Kościoła), sprawa jest prosta i Hilary stwierdza „hic ni hil mihi laboris est” (*Traité* 1, 3). Czasem Hilary próbuje sam odnaleźć związek typologiczny, np. w Noem widzi typ Chrystusa zestawiając prorocstwo, jakie otrzymał Lameh przy urodzinach Noego, że będzie on pociechą „w trudzie rąk naszych” ze słowami Chrystusa do utrudzonych „ja was pocieszę” (Rdz 5, 28–29, Mt 11, 28–30 i *Traité* 1, 12). Często dokonuje zestawień postaw życiowych np. Jozuego i Chrystusa: „hic synagogae princeps, ita ille ecclesiae; hic dux promissae terrae optinendae, ita ille dux terrae hereditandae” (*Traité* 2, 6).

⁵ *Textos eucarísticos primitivos*. Vol. I: *Fines del siglo IV*. Vol. II: *El fin de la época patristica (VII–VIII)*. Madrid 1952.

ofiara składana przez Abrahama z Izaaka występuje już na najwcześniejszych dekoracjach grobowych w 1 poł. III wieku jako typ męki Pańskiej, Jego zbawczej ofiary uobecniającej się na ołtarzu.

Jedną z najbardziej charakterystycznych wypowiedzi na temat ofiary Abrahama znajdujemy w hymnie Efrema Syryjskiego *O Męce Pańskiej* (2, 7): „Patrzcie na żywego Baranka, który wybiera sobie pasterzy, a także tych, którzy składają ofiarę; na tego, który podał Abrahamowi nóż, aby nim zabił baranka, typ Jego samego [...] typem (barankiem) wyzwolił typ [Izaaka] i sam stał się końcem typów”.

Ofiara Abła pojawiała się często na sarkofagach z IV wieku, występowała też w dekoracji kopuły mauzoleum Konstancji w Rzymie. Jej typiczność wyjaśniał m.in. bp Ambroży z Mediolanu: „Abel przez baranka, złożonego w ofierze i przez swą śmierć z ręki brata, był figurą Baranka Bożego, który za braci i rękami braci ofiarował się na krzyżu” (*O Ablu i Kainie* 1, 2).

Manna już w pismach Nowego Testamentu była porównywana jako „chleb z nieba” z Eucharystią (J 6, 31–33; 1 Kor 10, 3–7). Orygenes nauczał na ten temat: „niegdyś manna była zapowiedzią pokarmu, teraz prawdziwym pokarmem jest Ciało Syna Bożego” (*In Numeros* 2). Bp Cyprian z Kartaginy pisał do Magnusa: „Figurę tej jedności widzimy wyrażoną w Księdze Wyjścia, kiedy manna spadała z nieba, będąca figurą przyszłego pożywienia, niebieskiego chleba i pokarmu, mającego przyjść Chrystusa” (*Ep.* 69, 14). W ikonografii scena ta pojawiła się dopiero w 2 poł. IV wieku na sklepieniu cubiculum N. 7 katakumby Jordanów oraz na relikwiarzu z Breścii.

Chleb składany na ofiarę w Starym Testamencie (Lb 4, 7; 2 Krn 13, 11; J 6, 35–51) staje się w Nowym Testamencie materią Przeistoczenia. Wyjaśniają to wielokrotnie Ojcowie Kościoła. Tertullian pisał: „Chrystus jest naszym chlebem [...] dlatego że Jego ciało znajduje się w Chlebie” (*De oratione* 6). Ireneusz wyjaśniał: „Chleb, który jest czymś ziemskim, otrzymawszy wezwanie Boga, już nie jest zwyczajnym chlebem, ale Eucharystią” (*Adv. haer.* IV 18, 5). W ikonografii chleby znaczone równoramiennym krzyżykiem występują bardzo często na epitafiach grobowych.

Winne grono, które się wylacza, aby stało się winem, jest w Starym Testamencie zapowiedzią męki Pańskiej i Odkupienia (Rdz 49, 11; Lb 13, 23–24; Iz 63, 2). Ireneusz tłumaczy: „jak szcep winny wsadzony w ziemię w swoim czasie wydaje owoce, i jak ziarno pszenicy padając w ziemię rozkłada się [...] a kiedy otrzyma Słowo Boga staje się Eucharystią, tj. ciałem i krwią Chrystusa” (*Adv. Haer.* V 2). Klemens Aleksandryjski grono winne Jozuego (Lb 13, 23) określił jako „Logos zmiądzony dla nas” (*Pedagog* II 19). W ikonografii winne grona zdobiły epitafia, lampki, denka szkieł złożonych, mozaikowe kopuły mauzoleów.

Egzegeza typologiczna ma — według Marcela Simon — w okresie

wczesnochrześcijańskim dwa wymiary⁶. Pierwszy, horyzontalny, ukazujący jedność planu Bożego poprzez stulecia, mieści się w perspektywie rozwoju historycznego chrześcijaństwa wywodzącego się z judaizmu. Drugi wymiar, wertykalny, wywodzący się z ogólnoantycznej egzegezy alegorycznej poszukuje w Starym Testamencie symboli rzeczywistości transcendentnej realizującej się w Nowym Testamencie. Oba wymiary przez to, że są oparte na Piśmie św. i jako takie interpretowane w literaturze patrystycznej, będącej odbiciem wiary i sposobu rozumowania epoki, stanowią — moim zdaniem — rzetelną bazę interpretacji typologicznej sztuki wczesnochrześcijańskiej.

Przedstawiony zespół przedstawień typicznych Eucharystii rzuca pewne światło na sposób jej przeżywania w IV wieku: zupełnie nie ilustruje obrzędu, ukazuje Eucharystię jako uświęcający Pokarm oraz jako dziękczynienie za zbawczą ofiarę Chrystusa Pana.

⁶ *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*. Warszawa 1979 s. 465.